

Jan Stuch
Stargard

Stargardia
Tom 1, 2001

Rozwój przestrzenny Stargardu w XIX wieku

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie rozwoju przestrzennego Stargardu, a w szczególności tematyki związanej z administracyjnym podziałem na okręgi, dokonany na początku XIX wieku. Po omówieniu głównych etapów rozwoju miasta nad Iną, skupiłem się na wyjaśnieniu pochodzenia nazw okręgów oraz ich lokalizacji. Praca oparta jest w głównej mierze na zasobach szczecińskiego Archiwum Państwowego (Akta Miasta Stargard, plany), niemieckiej i polskiej literaturze. Chciałbym w tym miejscu podziękować panu profesorowi Edwardowi Włodarczykowi za bardzo dużą pomoc, udzieloną mi w trakcie pisania tej pracy.

Główne tendencje rozwoju przestrzennego miast pomorskich w XIX w.

Wiek XIX to okres intensywnej industrializacji, rozwoju gospodarki, transportu i łączności, umożliwiony wynalazkami w dziedzinie nauki i techniki. W XIX wieku - zwłaszcza w II połowie - uległ również przyspieszeniu rozwój urbanistyczny miast i rozbudowa infrastruktury komunalnej. Wszystkie te procesy nie ominęły także miast pomorskich i miały znaczący wpływ na ich wygląd.

Rozpatrując zagadnienie rozwoju przestrzennego miast pomorskich należy zwrócić uwagę na różnicę, dzielącą pod tym względem miasta duże od średnich i małych. Różnice były skutkiem wielu czynników, między innymi: wielkości miasta, pełnionych przez nie funkcji politycznych, gospodarczych i handlowych oraz usytuowania w terenie. Dlatego też porównując rozwój przestrzenny miast pomorskich wziąłem pod uwagę miejscowości zbliżone do Stargardu wymienionymi warunkami - Słupsk, Kołobrzeg, Goleniów.

Rozplanowanie przestrzenne miast pomorskich w I połowie XIX stulecia nie odbiegało wiele charakterem od ukształtowanego jeszcze w średniowieczu. Cechą wyróżniającą układ przestrzenny tych miejscowości było istnienie w nich najstarszej części, otoczonej murami obronnymi i najczęściej zwanej Starym Miastem. Drugim członem były przedmieścia. Liczba ich zależna była od wielu czynników, między innymi od znaczenia gospodarczego i handlowego konkretnego ośrodka miejskiego. Dla przykładu Kołobrzeg posiadał pięć przedmieść, Słupsk - trzy, natomiast Nowogard mógł poszczycić się dwoma¹.

¹ K. Piotrowski, *Gospodarcza stagnacja miasta (1807 - 1850)*, [w:] *Dzieje Kołobrzegu (X - XX wieku)*, pod red. H. Lesińskiego, Poznań 1965, s. 113; B. Wachowiak, *W zjednoczonym księstwie pomorskim 1478 - 1648*, [w:] *Dzieje Słupska*, pod red. Cz. Gomułkiewicza i J. Lindmajera, Słupsk 1986, s. 121 - 123; H. Lesiński, *Z dziejów Nowogardu i ziemi nowogardzkiej*, [w:] *Z dziejów Ziemi Nowogardzkiej*, pod red. K. Golezewskiego, Poznań - Szczecin 1971, s. 43.

Następną cechą wspólną dla XIX - wiecznych miast na Pomorzu Zachodnim były istniejące fortyfikacje obronne hamujące ich rozwój przestrzenny. Zarówno stopniowy rozwój gospodarczy, jak i wzrost liczby mieszkańców, postawiły wymóg wyjścia zabudowy mieszkalnej poza mury miejskie. Władze miast stanęły również przed problemem likwidacji niepotrzebnych obwarowań. W różnym czasie i w rozmaity sposób poszczególne magistraty radziły sobie z tymi problemami. Niekiedy miały one ułatwione zadanie, jak np. w Nowogardzie, gdzie rozpoczęte jeszcze w XVIII stuleciu prace rozbiórkowe, zostały przyspieszone w latach 1824 - 1836, co było spowodowane brakiem konserwacji rozsypujących się murów i pożarem Bramy Stargardzkiej w 1825 roku². W Słupsku likwidację umocnień miejskich rozpoczęto w latach 20 - tych XIX wieku, a w Kołobrzegu dopiero w roku 1873³. Niekiedy magistraty miejskie napotykały na spore trudności w osiągnięciu swoich celów, np. władze Maszewa dłuższy czas monitowały dowództwo wojskowe, zanim te udzieliło zgody w 1866 roku na rozbiórkę fortyfikacji⁴.

Zburzenie umocnień obronnych przyczyniło się przede wszystkim do rozwoju przedmieść i dzielnic wzdłuż głównych dróg wjazdowych. Te procesy są zauważalne np. w Słupsku, Kołobrzegu⁵.

Kolejnym czynnikiem, wspólnym dla miast pomorskich, była budowa linii kolejowych. Po wybudowaniu w 1846 roku połączenia kolejowego ze Szczecina do Stargardu rozpoczęto budowę szlaku prowadzącego ze Stargardu przez Białogard, Koszalin, Słupsk i Wejherowo do Gdańska. Odcinek do Koszalina ukończono w 1859 roku, a prace w Słupsku zakończono w latach 1869 - 1870⁶.

Przeciwno budowie linii kolejowej łączącej Szczecin z Gdańskiem - a pomijającej portowy ośrodek handlowy w Kołobrzegu - protestowali miejscowi kupcy, ponoszący z tego powodu wiele strat. Zażądali oni budowy szlaku kolejowego do Poznania, co zrealizowano dopiero w 1870 roku. Połączenie z Warszawą uzyskał Kołobrzeg w roku 1877, a ze Szczecinem w latach 1881 - 1882⁷. Jednak niekorzystny układ torowisk w mieście utrudniał rozwój przestrzenny Kołobrzegu⁸. Podobne problemy miał Nowogard, ponieważ przebiegająca na południe od tego miasta linia ze Szczecina do Gdańska, spowodowała pogorszenie pozycji Nowogardu jako drogowego węzła komunikacyjnego. Dopiero wybudowanie szlaku ze Szczecina do Kołobrzegu,

² J. Stanciewicz, *Dzieje powiatu nowogardzkiego w latach 1800 - 1939*, [w:] *Z dziejów Ziemi Nowogardzkiej*, pod red. K. Golczewskiego, Poznań - Szczecin 1971, s. 67.

³ J. Lindmajer, *Trzy wieki niemieckiego panowania 1648 - 1945*, [w:] *Dzieje Słupska*, pod red. Cz. Gomułkiewicza i J. Lindmajera, Słupsk 1986, s. 218 - 219; K. Piotrowski, *Kołobrzeg w dobie rozwoju stosunków kapitalistycznych (1850 - 1918)*, [w:] *Dzieje Kołobrzegu (X - XX)*, pod red. H. Lesińskiego, Poznań 1965, s. 128.

⁴ J. Stanciewicz, op. cit., s. 70.

⁵ J. Lindmajer, *W epoce kapitalistycznej industrializacji (1807 - 1918)*, [w:] *Historia Słupska*, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981, s. 273; K. Piotrowski, *Kołobrzeg w dobie...*, op. cit., s. 128.

⁶ J. Lindmajer, *W epoce...*, op. cit., s. 298; K. Piotrowski, *Kołobrzeg w dobie...*, op. cit., s. 121.

⁷ K. Piotrowski, *Kołobrzeg w dobie...*, tamże, s. 121 - 122; A. Mielcarek, *Rozwój sieci kolejowej na Pomorzu Zachodnim do 1914 roku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 1982, z. 1 - 2, s. 26.

⁸ K. Piotrowski, *Kołobrzeg w dobie...*, tamże, s. 128.

prowadzącego przez to miasto, zaspokoilo oczekiwania władz miejskich⁹.

Rozwój przestrzenny miast pomorskich w XIX wieku przebiegał według podobnych etapów. W XIX stulecie miasta weszły ukształtowane jeszcze w wiekach poprzednich - ze średniowiecznym Starym Miastem, otoczonym murami obronnymi, z charakterystycznym układem ulic i z przedmieściami. Dopiero wymogi rozwoju gospodarczego i demograficznego spowodowały konieczność likwidacji umocnień miejskich. Proces ten zależał od wielu czynników wewnętrznych i zewnętrznych, często niezależnych od danego miasta. Budowa sieci kolejowej na Pomorzu przyczyniła się w dużym stopniu do przyspieszenia rozwoju przestrzennego, demograficznego i gospodarczego poszczególnych miast.

Główne kierunki rozwoju Stargardu do XIX wieku

Początki osadnictwa na terytorium funkcjonującym od roku 1185 pod nazwą „provincia Stargardensis”¹⁰ sięgają VI wieku. Pierwszy gród (osada?) o charakterze schronieniowym na obszarze dzisiejszego Stargardu - Osetna zbudowano w VIII wieku. Istniał on najpóźniej do X wieku. Zmierzch tego grodziska związany był ze wzniesieniem w IX stuleciu nowego strażniczego grodu w północno - wschodniej części wysepki utworzonej ramionami Iny i Małej Iny, w miejscu gdzie obecnie znajduje się Park Zamkowy i Baszta Białogłówa¹¹.

W początkach IX wieku, na zachód od budowanego właśnie grodu istniała już osada sięgająca w kierunku zachodnim do Małej Iny, a na południe nie przekraczająca dzisiejszej ulicy Bolesława Chrobrego. Z biegiem czasu owa przygrodzowa osada zmienia stopniowo swój charakter stając się od końca X wieku ośrodkiem rzemieślniczo - handlowym i przekształcając się - jeszcze przed lokacją miasta w XIII wieku - w podgrodzie, które w ciągu XI, XII i pierwszej połowy XIII stulecia, rozrasta się w kierunku południowym, aż na bagniste tereny nazwane w średniowieczu „Land Usedom” („Ziemia Uznoju” - okolice dzisiejszych ulic Basztowej i Włosienniczej), co sugeruje trudności przy zasiedlaniu tego często zalewanego terytorium¹².

Pod względem rozwoju przestrzennego XII wiek stanowi doniosły krok naprzód. Wówczas to, dzięki nadaniom książąt pomorskich - Bogusława I i Kazimierza II - osiedlili się Joannici (w 1186 roku), i Augustianie (w 1199 roku) wznosząc zabudowania klasztorne na lewym (zachodnim) brzegu Małej Iny w pobliżu później wybudowanego kościoła św. Jana (zakon rycerski) i Bramy Młyńskiej (Augustianie)¹³. W ten sposób doszło w rozwoju Stargardu do nieczęsto spotykanego zjawiska, a mianowicie do istnienia w okresie przedlokacyjnym dwóch osad. Pierwsza (starsza) osada leżąca na

⁹ J. Stanielewicz, op. cit., s. 62; A. Mielcarek, op. cit., s. 16 (plan sieci kolejowej).

¹⁰ W. Filipowiak, *Stargard we wczesnym średniowieczu*, [w:] Z dziejów Ziemi Stargardzkiej, pod red. B. Dopierala, Poznań 1969, s. 76.

¹¹ K. Kalita - Skwirzyńska, *Stargard Szczeciński*, Ossolineum 1983, s. 7.

¹² W. Filipowiak, op. cit., s. 86 - 89.

¹³ Ibidem, s. 90.

wschód od Małej Iny, związana była z grodem książęcym, natomiast druga - położona na zachód od rzeki zależna była w znacznym stopniu od obu zakonów. Ciekawostką jest fakt, iż między obu osadami istniały ściśle związki zależności widoczne choćby po strukturze siatki ulic przebiegających i łączących się bez problemów z jednego brzegu rzeki na drugi. Wytlumaczeniem tego stanu rzeczy jest to, że obie osady rozwijały się wzdłuż szlaku handlowego do Szczecina, a ich mieszkańcy korzystali ze wspólnego targu i portu znajdujących się nad Małą Iną¹⁴.

Również następny - XIII wiek - był przełomowym w historii grodu nad Iną. Przede wszystkim Stargard otrzymał w 1253 roku, z rąk księcia Barnima I magdeburskie prawo miejskie, zmienione w 1292 roku nadaniem książąt Bogusława IV i Ottona I, na korzystniejsze dla mieszkańców prawo lubeckie. Dzięki temu wraz z napływem osadników niemieckich następuje szybszy rozwój terytorialny i gospodarczy miasta¹⁵.

Ważną datą dla Stargardu był rok 1295, kiedy to za zgodą księcia Bogusława IV zburzono gród książęcy i jednocześnie otoczono miasto murami obronnymi, nadając tym samym ośrodkowi miejskiemu charakter typowy dla okresu średniowiecza. Jako jeden z powodów otoczenia Stargardu murami można wymienić zwiększenie zagrożenia zewnętrznego miasta, powstałe na skutek podziału w 1295 roku księstwa pomorskiego na dwa odrębne, w wyniku czego Stargard znalazł się w granicach księstwa wólojskiego¹⁶.

Jak już wcześniej wspomniałem kolonizacja niemiecka przyczyniła się do znacznych zmian w stosunkach przestrzennych, gospodarczych oraz etnicznych miasta. Przybywający do Stargardu osadnicy niemieccy stopniowo wypychali uboższą ludność słowiańską z centrum ośrodka miejskiego na jego obrzeża. Proces ten był ważnym przyczynkiem powstania tzw. wików (słowiańskich osad podmiejskich) i przedmieść. Najstarsza słowiańska osada podmiejska powstała na południe od miasta, na terytorium zamieszkałym już od XI stulecia. Od 1413 roku znana była właśnie pod nazwą Wik. Z biegiem czasu nastąpił podział tego przedmieścia: część wschodnia funkcjonowała nadal jako Wik, natomiast zachodnia część zwana była Kępą¹⁷. Warto zwrócić uwagę na tę ostatnią nazwę, ponieważ będzie ona jeszcze przedmiotem rozważań w dalszej części pracy. Drugie przedmieście - znane od XIV wieku - usytuowane było przed bramą Pyrzycką i pod taką nazwą funkcjonowało w średniowieczu. Dopiero od XIX wieku występuje pod innym mianem (Friedrich Wilhelm). Dwa kolejne przedmieścia - przed bramą św. Jana i bramą Wałową - powstały w XV wieku. One również z upływem czasu zmieniły nazwę. Cechą charakterystyczną przedmieść była luźna, głównie drewniana, zabudowa złożona z budynków gospodarczych, młynów, pięciu kaplic, czterech szpitali i kilku przytułków dla ubogich¹⁸.

¹⁴ K. Kalita - Skwirzyńska, op. cit., s. 14.

¹⁵ Ibidem, s. 14-16.

¹⁶ M. Ober, *Stargard Szczeciński*, Warszawa 1988, s. 7.

¹⁷ W. Filipowiak, op. cit., s. 96; H. Lesiński, *Zarys dziejów Stargardu od XIII do końca XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów Ziemi Stargardzkiej*, op. cit., s. 105.

¹⁸ K. Kalita - Skwirzyńska, op. cit., s. 30 - 31.

Wiek XIV i XV, to okres gospodarczej prosperity Stargardu. Przyczyniły się do tego wspomniany już napływ osadników niemieckich, przynależność miasta do organizacji hanzeatyckiej (przynosząca korzyści handlowe), ulgi celne uzyskane od księcia Świętobora I oraz powiększanie miejskich posiadłości ziemskich, umożliwione przez wykup pobliskich wsi¹⁹. Nie załamał tego dobrobytu dalszy podział księstwa wologojskiego w 1372 roku, w wyniku którego Stargard znalazł się pod rządami księcia słupskiego, ani zatarg ze Szczecinem w latach 1454 - 1460, ani też wojna o sukcesję szczecińską w latach 1464 - 1478 zakończona zjednoczeniem Pomorza Zachodniego²⁰.

Dopiero wieki XVI, XVII i XVIII (I połowa) przyniosły stopniowy upadek miasta, który spowodowany był licznymi pożarami nawiedzającymi Stargard, tragicznymi skutkami wielu wojen (w latach 1618 - 1648, 1655 - 1660, 1700 - 1721, 1756 - 1763) takimi jak: przemarsze i zakwaterowanie wojsk, kontrybucje, grabieże i rabunki.

Liczne pożary w XVI stuleciu (w latach 1530, 1534, 1539, 1540, 1556, 1584²¹) dokonały zniszczenia średniowiecznej zabudowy miasta. Szczególnie dotkliwy był pożar powstały na skutek uderzenia pioruna w Zielone Świątki 1584 roku, kiedy to w ciągu trzech dni spaliła się połowa domów mieszkalnych (487), a na domiar złego wybuchła zaraza zbierając obfite żniwo w postaci kilkuset mieszkańców²². Kolejny pożar, pozostający na długo w pamięci stargardzian, wybuchł 7 X 1635 roku, na skutek lekkomyślnego rozkazu szwedzkiego komendanta miasta pułkownika Bauma, nakazującego spalić zabudowania na przedmieściach. Niekorzystny wiatr skierował płomienie na miasto, które prawie w całości - ocalał tylko kościół św. Jana i 18 domów - zostało strawione przez ogień²³. Kolejne pożary (w latach 1666, 1697, 1698, 1709, 1712, 1723) spowodowały dalsze znaczne zmiany w zabudowie przestrzennej miasta i przedmieść²⁴.

Aby uzmysłowić sobie jakie straty ponosił Stargard na skutek pożarów, zaraz i wojen, warto przytoczyć kilka przykładów. Jeszcze w roku 1604 naliczono 909 budynków (w tym 381 mieszkalnych), ale już w roku 1627 liczba budowli zmalała do 799, aby w 1640 roku osiągnąć stan 281 zamieszkałych domów²⁵. Dopiero XVIII wiek przyniósł poprawę w tym względzie. W roku 1714 naliczono 828 budynków, a w 21 lat później (1735 rok) powrócono do stanu porównywalnego z rokiem 1604 - około 1000 domów mieszkalnych. W II połowie XVIII stulecia nastąpiła dalsza poprawa: w 1763 roku odnotowano 1029, a w 1790 roku 1042 budowle mieszkalne²⁶. Podobnie rzecz przedstawia się w stosunkach demograficznych. Na początku XVII wieku w Stargardzie mieszkało około 5000 ludzi²⁷,

¹⁹ H. Lesiński, *Zarys dziejów Stargardu...*, op. cit., s. 102 - 104.

²⁰ Tamże, s. 107; M. Ober, op. cit., s. 8 - 9.

²¹ K. Kalita - Skwirzyńska, op. cit., s.37.

²² Zuck, *Führer durch Stargard in Pommern*, Stargard in Pomm. 1900, s. 5.

²³ Teske, *Geschichte der Stadt Stargard*, Stargard 1843, s. 121-122.

²⁴ K. Kalita - Skwirzyńska, op. cit., s. 41.

²⁵ Tamże, s. 37 - 39.

²⁶ H. Lesiński, *Zarys dziejów Stargardu ...*, op. cit., s. 119.

²⁷ Tamże, s. 114.

ale po zakończeniu wojny trzydziestoletniej zostało się ich tylko 1500 (w 1653 roku)²⁸. W wieku XVIII - poza okresem wojny siedmioletniej (1756 - 1763) - stopniowo zwiększała się liczba ludności. I tak w roku 1740 doliczono się 5529 mieszkańców, w 1756 roku - 6208, 1763 - 4720, a w 1786 - 6234 osoby²⁹.

Według Berghausa w XVII - wiecznym Stargardzie, wewnątrz murów miejskich, znajdowały się 4 kwartały (Viertel): Bruch, Johannis, Markt, Wall. Identyfikacja podziału istniała również w XVIII wieku³⁰. Dokładnej analizy, porównującej ten podział z XIX - wiecznym, dokonam w dalszej części pracy.

Stargard w XVII i XVIII wieku w niewielkim stopniu przypominał średniowieczne miasto. Na skutek pożarów i wojen z krajobrazu miejskiego znikły bezpowrotnie młyn książęcy, średniowieczne mosty na rzece Inie, budynek Nowej Giełdy, kaplica św. Gertrudy. Zdołano przywrócić do dalszego funkcjonowania Ratusz, Collegium Groeningianum, kościół Mariacki i poaugustiański. Wybudowano Odwach (obok Ratusza), spichlerz i dwie manufaktury³¹. W XVIII stuleciu rozpoczęto również likwidację średniowiecznych umocnień ziemnych. Na miejsce rozebranych wałów po północnej, zachodniej i południowej stronie miasta zakładano ogrody, aleje spacerowe i cmentarze, natomiast bramę Świętojańską zamieniono na więzienie w 1721 roku³².

Z takimi zmianami Stargard wkroczył w XIX stulecie.

Rozwój przestrzenny Stargardu w wieku XIX

a) Etymologia nazw okręgów

Ważnym problemem badawczym dla historyka zajmującego się dziejami miejscowości jest wyjaśnienie pochodzenia nazw rodzimych występujących w danym mieście, wsi lub innej siedzibie ludzkiej. Służy to lepszemu poznaniu minionej rzeczywistości. W przypadku Stargardu są to nazwy związane z poszczególnymi okręgami miejskimi.

Administracyjnego podziału Stargardu na okręgi (Bezirk) dokonano na początku XIX stulecia w związku z uchwaloną 19 XI 1808 roku pruską ustawą miejską (Städte - Ordnung). Uczyniono tak we wszystkich miastach pomorskich w celu ułatwienia wyborów do samorządów miejskich³³. Pierwsze dane o podziale Stargardu posiadamy dla roku 1823. Zgodnie z tymi informacjami w mieście znajdowały się następujące

²⁸ Teske, op. cit., s. 156.

²⁹ H. Berghaus, *Landbuch des Herzogthums Pommern und des Fürstenthums Rügen*, Th. II, Bd. IV, Anklam 1868, s. 334-335; H. Lesiński, *Zarys dziejów Stargardu...*, op. cit., s. 120.

³⁰ H. Berghaus, op. cit., s. 319 i 323.

³¹ K. Kalita - Skwirzyńska, op. cit., s. 40-41.

³² Tamże, s. 46.

³³ Szerzej o wprowadzaniu „Städte - Ordnung” na Pomorzu, por. - S. Salmonowicz, *Podziały terytorialne i ustroj polityczny ziem pomorskich w latach 1815 - 1850*, [w:] *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. III (1815 - 1850), cz. 1, Poznań 1993, s. 122-126.

okręgi (Bezirk): Friedrich Wilhelm, Ihna, Jobst, Johann, Louisen, Marien, Markt, Movius, Peter Gröning, Pyritzer, Regierung, Wall, Werder. Ten podział nie zmienił się do końca XIX wieku, o czym świadczą zarówno akta źródłowe miasta Stargard, jak i plany miasta przechowywane w Archiwum Państwowym w Szczecinie³⁴ (il. 1-2).

Aby ułatwić zrozumienie i przyswojenie etymologii poszczególnych nazw okręgów dokonałem podziału na trzy grupy. W klasyfikowaniu nazw przyjęte zostały następujące kryteria:

- a) odimienne pochodzenie nazw,
- b) nazwy związane z obiektami architektonicznymi i punktami topograficznymi charakterystycznymi dla Stargardu,
- c) nazwy inne, częściowo związane z pełnionymi funkcjami gospodarczo - politycznymi.

W pierwszej grupie, skupiającej określenia wywodzące się od imion, znalazły się okręgi: Louisen, Friedrich Wilhelm, Peter Gröning, Movius, Jobst.

Do grupy drugiej, której wyróżnikiem są miana typowe dla Stargardu, zostały włączone takie okręgi jak: Johann, Marien, Pyritzer, Wall, Ihna.

W grupie trzeciej pozostały okręgi, których nazw nie można przyporządkować do żadnej z w/w grup - Regierung, Markt, Werder. Dwa pierwsze okręgi pełniły określone funkcje polityczno - gospodarcze.

Dwa okręgi - Louisen i Friedrich Wilhelm - otrzymały swoje miana na cześć pary królewskiej, Fryderyka Wilhelma III (1770 - 1840; panował w latach 1797 - 1840) i jego żony Luizy (1776 - 1810), przebywających w Stargardzie w 1804 roku na przeglądzie wojska³⁵.

Nazwa następnego okręgu pochodziła od imienia najślynniejszego bodaj mieszkańca miasta Petera Gröninga (1561 - 1631), który urodził się w Stargardzie jako syn kolodzieja. Od 14 - go roku życia podróżował po Prusach, Polsce i Rosji będąc pisarzem i podskarbinem na służbie u książąt i wójtów krajowych. Po powrocie do Stargardu w 1588 roku, pełnił urząd radcy miejskiego i podskarbiego, a w 1616 roku został wybrany burmistrzem miasta. Już w testamencie z 1625 roku przeznaczył znaczne sumy na stypendia i premie dla uczniów. W drugim testamencie - z 28 I 1631 roku - przekazał wysoką sumę jako darowiznę na budowę szkoły³⁶. Tak zasłużonego dla Stargardu fundatora Collegium Groeningianum uczczono ochrzczeniem jego imieniem okręgu i ulicy w mieście.

Drugim obywatelem uhonorowanym w podobny sposób był Joachim Caspar Movius. Informacji o nim jest niewiele. Wiadomo, że pełnił urząd podskarbiego i burmistrza, a w swoim publicznym testamencie - z 6 VI 1747 roku - przeznaczył swój dom na przytułek dla czterech ubogich rodzin i dwóch bezdomnych kobiet³⁷.

³⁴ AP Szczecin, Akta miasta Stargard, nr 992 (*Bevölkerungs - Liste der Stadt Stargard pro 1823*).

³⁵ Zuck, op. cit., s. 9.

³⁶ Tamże, s. 38-39.

³⁷ Tamże, s. 87.

Jobst - Bezirk swoją nazwę wywodzi od św. Jobsta (vel Jodocusa), któremu w 1438 roku burmistrz Stargardu Hans Warnow ufundował kaplicę. Pod koniec XVIII stulecia została ona udostępniona katolikom, a w 1867 roku przeznaczono ją na rozbiórkę³⁸.

W grupie drugiej cztery okręgi odziedziczyły nazwy od zabytków architektonicznych Stargardu. Pyritzer - Bezirk i Wall - Bezirk wywodzą swoje miana od dwóch (z czterech znanych) bram miejskich - Pyrzyckiej (Pyritzer - Tor) i Wałowej (Wall - Tor). Dwie pozostałe to będąca unikatem na skalę europejską brama Młyńska (Wodna) i nieistniejąca współcześnie brama Świętojańska.

Budowę bramy Pyrzyckiej, najstarszej w Stargardzie, datuje się na koniec XIII wieku. Rozbudowana w 1439 roku przetrwała - po niewielkiej przebudowie na początku XVII wieku i pracach konserwacyjnych po 1945 roku - w zasadniczym stanie do dzisiaj³⁹. Nazwa bramy Wałowej, wzniesionej około 1430 roku i przebudowanej w XVI wieku, związana jest z wałami ziemnymi usypanymi przed murami miejskimi⁴⁰.

Natomiast Marien - Bezirk i Johann - Bezirk zaczerpnęły swoje nazwy od dwóch największych kościołów w Stargardzie - kościoła Mariackiego (Marienkirche) i kościoła parafialnego p.w. św. Jana Chrzciciela (Johanniskirche).

Kościół Mariacki, którego budowę rozpoczęto w 1292 roku, a następnie wielokrotnie przebudowywano w kolejnych wiekach, jest obecnie jednym z najlepszych przykładów ceglanej architektury gotyckiej⁴¹. Kościół św. Jana wzniesiono w XV stuleciu na miejscu kaplicy Joannitów z XIII wieku. Szczęśliwie uniknął większych zniszczeń w czasie pożarów, wojen i - po odrestaurowaniu w XIX wieku i po II wojnie światowej - pozostał w nienaruszonym stanie⁴².

Inna - Bezirk czerpie swoje określenie od rzeki Iny przepływającej przez Stargard i uwidocznionej w herbie miasta. Nazwa ta symbolizuje znaczenie Iny dla rozwoju gospodarczego miasta - zwłaszcza w średniowieczu.

Spośród okręgów zaliczonych do grupy trzeciej, najłatwiej wytłumaczyć dwie nazwy - Markt i Regierung. W języku niemieckim Markt znaczy rynek lub targ, który istniał w każdym mieście mającym średniowieczny rodowód. Natomiast Regierungsbezirk oznacza okręg regencyjny, co sugeruje obecność na jego terenie urzędowych gmachów, biur.

Trudniej natomiast jest wyjaśnić nazwę Werder - Bezirk. Słownik niemiecko - polski podaje następujące tłumaczenia wyrazu Werder - ostrów, wyspa (na rzece), kępa, żuława. Spośród tych znaczeń największą uwagę zwraca - w przypadku

³⁸ Tamże, s. 91; K. Kalita - Skwirzyńska, op. cit., s. 46 i 49.

³⁹ Tamże, s. 62-63.

⁴⁰ T. Białecki, *Ważniejsze zabytki Stargardu i okolicy*, [w:] Z dziejów Ziemi Stargardzkiej, pod red. B. Dopierały, Poznań 1969, s. 128-129.

⁴¹ M. Ober, op. cit., s. 24-30.

⁴² K. Kalita - Skwirzyńska, op. cit., s. 168-178.

Stargardu - słowo kępa, ponieważ wśród czterech przedmieść, znanych od średniowiecza, jedno z nich występuje jako Wik i Kępa. Problem tożsamości okręgu Werder z Wikiem i Kępą zostanie podjęty w dalszej części pracy.

b) Lokalizacja okręgów stargardzkich

Niezwykle istotnym zagadnieniem badawczym jest - obok etymologii nazw okręgów - ustalenie ich położenia w mieście. Historyk zajmujący się tą problematyką napotyka na pewne trudności. Pierwszą z nich stanowi ograniczona ilość materiałów, co uniemożliwia wszechstronne zbadanie tego problemu. Natomiast drugą - są kłopoty z wyznaczeniem dokładnych granic pomiędzy okręgami w obrębie murów, ponieważ niektóre ulice wchodziły w skład kilku okręgów (np. Holzmarktstrasse - obecnie Władysława Łokietka - por. zał. nr 2). Wynikało to z tego, iż do roku 1856 budynki były numerowane według okręgów, a nie według ulic⁴³. Dochodziło do takich paradoksów, że na tej samej ulicy znajdowały się trzy kolejne domy oznaczone różnymi numerami, jak też ten sam numer miały różne budynki na jednej ulicy. Zapewne utrudniało to w dużym stopniu orientację miejscowym, a tym bardziej przybyszom.

Poniższe rozważania o lokalizacji okręgów w Stargardzie zostały oparte na dokładnej analizie porównawczej planów miasta z różnych okresów dziejowych ze współczesnym planem, oraz na porównaniu spisu ulic, wchodzących w skład danego okręgu, podanych przez H. Berghausa z podobnym spisem sporządzonym przez autora niniejszej pracy na podstawie źródeł archiwalnych (por. zał. nr 1 i 2).

Jeszcze jedna uwaga dotycząca posługiwania się załącznikami nr 1 i 2. Załącznik 1 dotyczy roku 1810, natomiast załącznik 2 - 1867. W ciągu tego czasu doszło w nazewnictwie ulic do kilku zmian, których podanie jest istotne dla ułatwienia procesu określania położenia okręgów w Stargardzie. Te zmiany zostały odnotowane w załączniku nr 3.

Spośród trzynastu okręgów, utworzonych w wyniku podziału administracyjnego z początku XIX wieku, dziewięć z nich znajdowało się wewnątrz murów miejskich, natomiast cztery dalsze związane były z przedmieściami powstałymi jeszcze w średniowieczu. Z tych czterech okręgów (Werder, Pyritzer, Louisen i Friedrich Wilhelm) najstarszą metrykę posiada Werder - Bezirk. Wśród znaczeń słowa Werder szczególną uwagę zwraca wyraz kępa ze względu na istnienie w średniowieczu przedmieścia Wik i Kępa. Przedmieście o tej nazwie widoczne jest na planie Stargardu z końca XV wieku sporządzonym przez M. Obera na podstawie planu F. Boehmera⁴⁴ (por. il. 1). Na innym planie - również z końca średniowiecza - znajdującym się w

⁴³ Zuck, op. cit., s. 14.

⁴⁴ M. Ober, op. cit., s. 51; F. Boehmer, *Geschichte der Stadt Stargard in Pommern*, Bd. I, Stargard i. Pomm. 1903, po s. 306.

⁴⁵ Schröer, *Stargard in Pommern. Seine Städtebauliche Entwicklung bis zur Gegenwart*, Düsseldorf 1927, s. 14.

dziele Schröera⁴⁵ widnieje obok słowa Wiek wyraz Werder. Porównanie obu planów nie przynosi żadnych wątpliwości w kwestii identyczności obu nazw tego samego przedmieścia. Na późniejszych planach - z XIX wieku - występuje już tylko Werder - Bezirk⁴⁶. Na planie - z X 1916 roku - zamieszczonym przez Schröera⁴⁷ zaznaczona jest Werderstrasse (Wiejska), będąca zapewne główną ulicą tego okręgu, oraz Wiekstrasse (Jagiellońska), gdzie widoczna jest pozostałość po średniowiecznej nazwie tego przedmieścia.

Reasumując wszystkie dane, należy stwierdzić, że północną granicą okręgu Werder była południowa część murów miejskich (dzisiejsza ulica Strażnicza i Żeglarska). Na zachodzie opierał się o ulicę Wiejską i obecne Przedmieście Poznańskie, na wschodzie zaś dochodził do ulicy Bydgoskiej i współczesnej dzielnicy Zarzeczce. W kierunku południowym Werder - Bezirk rozciągał się do dzisiejszej dzielnicy Osetno.

Poprzez ulicę Wiejską okręg Werder graniczył na zachodzie z Friedrich Wilhelm - Bezirk, który możemy z całą pewnością identyfikować ze współczesnym Przedmieściem Poznańskim. Wskazuje na to analiza porównawcza planów Stargardu, na których zaznaczono ten okręg, oraz występowanie na tym obszarze - według planu Schröera⁴⁹ - ulic Friedrich i Wilhelm zlokalizowanych odpowiednio, jako Warszawska i Śląska. Friedrich Wilhelm - Bezirk w średniowieczu znany był jako przedmieście Pyrzyckie. Argumentem przemawiającym za tym jest istnienie - aż do dzisiaj - w północnej części Przedmieścia Poznańskiego, kościoła św. Ducha, którego obecność (jako kaplicy św. Ducha) na terytorium średniowiecznego przedmieścia Pyrzyckiego odnotowano w roku 1419⁵⁰. Północną granicą Friedrich Wilhelm - Bezirk była zachodnia część murów miejskich - obecna ulica Sukiennicza (południowa część Westmauerstrasse) i Brama Pyrzycka. Na północnym zachodzie rozciągał się do ulicy ks. Bogusława IV (Heilige - Geist Strasse) i Spokojnej (Schellinerstrasse).

Ulica ks. Bogusława IV była południową granicą okręgu Jobst, utożsamianego ze średniowiecznym przedmieściem św. Jana ze względu na istnienie w tym miejscu kaplicy św. Jobsta, usytuowanej na planie F. Boehmera przed bramą Świętojańską⁵¹. Pośrednim dowodem na to jest również - zaznaczona na planie Schröera⁵² - Jobststrasse (ulica S. Czarnieckiego i J. Piłsudskiego), będąca główną drogą Jobst - Bezirk. Obszar tego okręgu wytyczały: na południu - ulica ks. Bogusława IV, na wschodzie - ulica Warowna (północna część Westmauerstrasse), na północy - ulica M. Konopnickiej (Lehmannstrasse), na zachodzie - zbudowane w połowie XIX wieku tory kolejowe.

Ostatnim okręgiem, położonym poza Starym Miastem, był Louisen - Bezirk

⁴⁶ AP Szczecin, Akta Miasta Stargardu 6571; *Stargarder Jahresblatt*, nr 2, 1993, s. 40.

⁴⁷ Schröer, *Stargard i. Pom.*, Berlin - Halensee 1922, s. 39.

⁴⁸ AP Szczecin, Akta Miasta Stargardu 6571; *Stargarder Jahresblatt*, nr 2, 1993, s. 40.

⁴⁹ Schröer, *Stargard i. Pom.*, Berlin - Halensee 1922, s. 28.

⁵⁰ K. Kalita - Skwirzyńska, op. cit., s. 30-31.

⁵¹ F. Boehmer, op. cit., po s. 306.

⁵² Schröer, *Stargard i. Pom.*, op. cit., s. 39.

przylegający do murów i bramy Wałowej od strony wschodniej i północno - wschodniej. Trudno wyznaczyć konkretnymi ulicami terytorium tego okręgu. Najdalej na zachód leżały: ulica M. Curie - Skłodowskiej (Wilmsstrasse), Młyńska (Mühlengasse) i St. Okrzei (Carlstrasse). Od tych ulic obszar okręgu rozpościł się w kierunku wschodnim. Louisen - Bezirk rozdzielony był w połowie główną arterią - Louisenstrasse (Gdańska) - stanowiącą początek średniowiecznego traktu prowadzącego dalej poprzez bramy - Wałową i Świętojańską - do Szczecina. Zgodnie ze współczesnym nazewnictwem teren Louisen - Bezirk pokrywa się z dzisiejszymi dzielnicami - Przedmieście Barnimowskie i Zarzecze.

• Północno - zachodnią część Starego Miasta, przylegającą do nieistniejącej obecnie bramy Świętojańskiej, zajmował Johann - Bezirk. Obejmował on części ulic skupione wokół kościoła św. Jana: Bolesława Chrobrego (Johannisstrasse), Złotników (Breitestrasse), Płatnerzy (Jägerstrasse) oraz krótką uliczkę - Beguinenstrasse - łączącą ulice Wita Stwosza z Bolesława Chrobrego. Południową linią rozgraniczającą okręg Johann od Pyritzer - Bezirk, była ulica Władysława Łokietka (Holzmarktstrasse). Wschodnią granicą okręgu Johann, poza którą zaczynał się Peter Gröning - Bezirk, była Beguinenstrasse.

• Okręg Peter Gröning rozciągał się na wschód, aż do przepływającego przez miasto ramienia Iny, mając ograniczenia w postaci północnej części muru miejskiego, zaś na południu ulicy Bolesława Chrobrego (Johannisstrasse). Centralnym punktem tego okręgu było Collegium Groeningianum założone w 1631 roku na miejscu poaugustiańskich zabudowań klasztornych⁵³.

Obszar następnego okręgu - Movius położonego w północno - wschodniej części Starego Miasta, wytyczało na zachodzie miejskie ramie Iny, na północy i wschodzie mury miejskie łącznie z basztą Białogłówką i bramą Wałową, natomiast na południu ul. Bolesława Chrobrego (Grosser Wall Strasse).

Ta ostatnia ulica rozdzielała dwa sąsiadujące ze sobą okręgi - Movius - Bezirk od leżącego na południe od niego Wall - Bezirk. W skład tego ostatniego wchodziły takie ulice jak: Kuśnierzy (Pelzerstrasse), Szewska (Schuhstrasse) - Włosiennicza (Haarstrasse).

• Południowe fragmenty tych ulic należały również do sąsiedniego okręgu (Ihna - Bezirk), wyróżniającego się specyficznym położeniem. Rozłożony był on mianowicie na obu brzegach miejskiego ramienia Iny. Terytorium na prawym brzegu było równe powierzchnią stronie lewej, gdzie dominowały takie ulice jak: Kazimierza Wielkiego (Grosse Mühlen Strasse), Kuśnierzy, Szewska - nieistniejąca obecnie uliczka, występująca na planach jako Baderstrasse⁵⁴.

Na południe i południowy zachód od kościoła Mariackiego rozciągał się wzdłuż

⁵³ K. Kalita - Skwirzyńska, op. cit., s. 33; więcej informacji o Collegium Groeningianum, por. - *Das Gröningsche Gymnasium zu Stargard in Pommern. Eine Schulgeschichte*, (hrsg.) Otto Hofmann und Hinrich Siuts, Essen 1981.

⁵⁴ Schröer, *Stargard i. Pom.*, op. cit., s. 28.

południowych murów Marien - Bezirk, sąsiadujący od wschodu z okręgiem Ihna, a od zachodu z Pyritzer - Bezirk. W obrębie okręgu Marien znajdowały się następujące ulice: wschodnia część Bolesława Krzywoustego (Königstrasse) i Mieszka I (Pyritzerstrasse), południowa część ulicy Grodzkiej (Poststrasse) i Rynku Staromiejskiego oraz kilka nieistniejących obecnie uliczek łączących ulicę Bolesława Krzywoustego z południową częścią murów (Bäckergang, Sackgasse, Tolzgasse).

Ostatnim okręgiem położonym wzdłuż murów miejskich był - przylegający do bramy Pyrzyckiej - Pyritzer - Bezirk. Na północy, poprzez ulicę Władysława Łokietka (Holzmarktstrasse), graniczył on z opisanym już okręgiem Johann. Spośród ulic należących do okręgu Pyritzer wymienić można Pocztową (Breitestrasse), południową część Platnerzy, zachodni fragment ulic Mieszka I i Władysława Łokietka.

Centrum Starego Miasta zajmowały dwa okręgi - Regierung - Markt. Pierwszy z nich sąsiadował od północy z okręgiem Peter Gröning, od zachodu z Johann - Bezirk, a w kierunku wschodnim opierał się o lewy brzeg miejskiego ramienia Iny. Swoim zasięgiem obejmował północną część ulic Kazimierza Wielkiego (Gr. Mühlen Strasse), Grodzkiej (Radestrasse) i Platnerzy (Jägerstrasse), oraz ulicę Garncarską (An der Ihna), a także nieistniejące obecnie uliczki - Krugstrasse i Kleine Mühlen Strasse - leżące w pobliżu zbiegu ulic Bolesława Chrobrego i Kazimierza Wielkiego. Natomiast drugim okręgiem centralnym był Markt - Bezirk, który otoczony był ze wszystkich stron poszczególnymi okręgami:

- od północy - Regierung,
- od wschodu - Ihna,
- od południa - Marien,
- od zachodu - Pyritzer.

Najbardziej charakterystyczne punkty tego okręgu to Rynek (Markt), ulica Kramarska (Kramerstrasse) oraz południowe fragmenty ulic Grodzkiej (Poststrasse) i Kazimierza Wielkiego (Gr. Mühlen Strasse).

Pozostała jeszcze sprawa analizy porównawczej obu podziałów - z XVII i XIX stulecia. H. Berghaus wymienia cztery kwartały (Viertel) na terenie otoczonym murami obronnymi - Bruch, Johannis, Markt, Wall. Podaje on również ulice wchodzące w skład poszczególnych kwartałów. Według H. Berghausa w obrębie kwartału Bruch znajdowały się następujące ulice - część Gr. Mühlen Strasse, Kleine Thumstrasse, Auf dem Dohm - Hofe, Enge - Gang, der Becker - Gang, der Wullenwebergang, In dem Sacke, die kurze Marktstrasse, die Piritzsche Strasse (część); w kwartale Markt - część Mühlenstrasse, Markt, Salzmarkt, część Piritzsche Strasse, die Juden Strasse, die Breite Strasse, das Ross Markt, Mittelstrasse; w kwartale Johannis - die Rade Strasse, część Ross Markt, Brauer Strasse, część Breite Strasse, Rosenberg; w obrębie kwartału Wall - Am Vollwerke der Ihna, część Mühlenstrasse, Kückenstrasse, der kleine Wall, die Pfaffen Strasse, der große Wall, die Pelzer Strasse, die Schuh Strasse (lub Schusterstrasse), die Haar Strasse, An der Stadt Mauer, Bei dem Schlachthofe,

⁵⁵ Przytoczono zgodnie z pisownią Heinricha Berghausa - por. H. Berghaus, op. cit., s. 319.

Auf dem Lande Üsedohm⁵⁵.

Posługując się wszystkimi danymi można pokusić się o przyporządkowanie poszczególnych okręgów odpowiednim kwartałom. Zdajemy sobie sprawę z tego, iż XVII - wieczny podział dotyczył całego terytorium wewnątrz obwarowań miejskich, a w związku z tym powierzchnia każdego z czterech kwartałów była większa od XIX - wiecznego okręgu. Wskazują na to choćby nazwy kwartałów. Poza jedną - Bruch - pozostałe są identyczne jak w XIX wieku (Markt, Wall, Johannis). Aby udowodnić różnicę w wielkościach kwartału i okręgu posłużymy się jako przykładem dwoma ostatnimi z wymienionych - Wall - Viertel i Johannis - Viertel. W XVII wieku oba ograniczyły ze sobą (jak to zostanie wykazane poniżej), natomiast w XIX stuleciu pomiędzy okręgami o tych nazwach mieściły się jeszcze Movius - Bezirk, Peter Gröning - Bezirk i Regierungs - Bezirk.

Zgodnie z analizą wszystkich danych XVII wieczny Wall - Viertel obejmował swoim obszarem wschodnią część Starego Miasta ograniczoną od zachodu miejskim ramieniem Iny. Terytorium Wall - Viertel pokrywało się z okręgami Movius, Wall i Ihna. Północną część XVII - wiecznej Starówki zajmował Johannis - Viertel, obejmujący swoim zasięgiem XIX - wieczne okręgi Johann, Regierung i Peter Gröning. Pyritzer - Bezirk i Markt - Bezirk wchodziły w skład Markt - Viertel, który wraz z kwartałem Bruch był położony w południowej części Starego Miasta. Bruch - Viertel identyfikujemy z XIX - wiecznym okręgiem Marien.

Oceniając podział administracyjny Stargardu dokonany przez magistrat miejski należy podkreślić jego dodatnie i ujemne cechy. Ujemną stroną tego przedsięwzięcia był brak przejrzystości podziału Starego Miasta, przejawiający się między innymi w tym, iż mieszkańcy tej samej ulicy należeli do różnych okręgów. Pozytywną stroną było uwzględnienie w XIX - wiecznym podziale Stargardu średniowiecznego układu przestrzennego miasta łącznie z przedmieściami.

ZALĄCZNIK I

Spis ulic wchodzących w skład okręgów miejskich Stargardu w roku 1810¹⁾

OKRĘG (BEZIRK)	ULICE
Ihna	Schuhstrasse, Haarstr., Pelzerstr., Gr. Mühlenstr., Baderstr., Stadthof, Land Usedom.
Johann	Breitestr., Rossmarkt, Brauerstr., Johannisberg, Kleine Beguinenstr., Rosenberg, Johannis Thor – Ziegel, Johannis Thor – Mauer.
Marien	Wollweberstr., Tolzstr. Kl. Tolzstr., Bäckerengang, Der Sack, Kurze Marktstr., Der Markt, Pyritzerstr., Wollweberberg, Pyritzer Thor – Ziegel.
Markt	Markt, Kramerstr., Salzmarkt, Pyritzerstr., Judenstr., Holzmarkt, Mittelstr., Gr. Mühlenstr., Packhof.
Movius	Wall Thor – Ziegel, Grosser Wall, Kückenstr., Kleiner Wall, Wall Thor – Mauer, Pfaffenstr.
Peter Gröning	Kuhstr., Gr. Wockenstr., Kl. Wockenstr., Krugstr., Rosenberg, Gr. Beguinenstr., Kl. Beguinenstr., Augustiner – Kirchhof, An der Ihna, Mühlen Thor – Mauer.
Pyritzer	Rossmarkt, Judenstr., Pyritzerstr., Breitestr., Pyritzer Thor – Ziegel, Pyritzer Thor – Mauer, Violengasse.
Regierung	Holzmarkt, Radestr., Brauerstr., Kuhstr., Mühlenstr., Krugstr., An der Ihna, Gr. Beguinenstr., Pelzerstr., Kl. Mühlenstr.
Wall	Grosser Wall, Pelzerstr., Schuhstr., Haarstr., Wall Thor – Ziegel, Wall Thor – Mauer.
Friedrich Wilhelm	Ihnastr., Der Kühledamm, Die Hölle, Wilhelms Platz, Gänten – Orth, An der Lehmkuhle.
Jobst	Vorn Pyritzer Thor, Vor dem selben und dem Johann Thor, Uhlen Thor, Johann Thor.
Louisen	Reeperstr., Wall Thor, Klempiner Wiese, Die Erste Gasse auf der Klempiner Wiese, Mühlen Thor.
Werder	Werderstr., Wiekstr., Im Klage – Holz, In der Trift.

1) zastosowano skróty: str. – Strasse; Gr. – Grosse; Kl. – Kleine.

Opracowano na podstawie H. Berghaus, *Landbuch des Herzogthums Pommern und des Fürstenthums Rügen*, Th. II, Bd. IV, Anklam 1868, s. 327 – 328.

ZAŁĄCZNIK 2

Spis ulic wchodzących w skład okręgów miejskich Stargardu w roku 1867¹⁾

OKRĘG (BEZIRK)	ULICE ²⁾
Ihna	Schuhstrasse, Haarstr., Pelzerstr., Gr. Mühlenstr., Holzmarktstr., Mühlenstr., Schlachtpforte, Land Usedom.
Johann	Breitestr., Holzmarktstr., Johannisstr., Beguinenstr., Johannithor, Mauerstr. am Johannithor, Jägerstr.
Marien	Tolzgasse, Heilige Geist Str., Königstr., Sackgasse, Markt, Pyritzerstr., Poststr., Holzmarktstr.
Markt	Markt, Kramerstr., Pyritzerstr., Jägerstr., Holzmarktstr., Mühlenstr., Radestr., Packhof.
Movius	Grosser Wall Str., Kleiner Wall Str., Mauerstr. Am Wallthor, Moviusstr., Schuhstr., Speicherstr., Louisenstr., Schlachthof.
Peter Gröning	Wockenstr., Rosenbergstr., Beguinenstr., Mauerstr. am Mühlenhor, Peter Gröning Str., Johannisstr., Mühlenhor.
Pyritzer	Jägerstr., Pyritzerstr., Breitestr., Holzmarktstr., Heilige Geist Str., Mauerstr. am Pyritzerthor.
Regierung	Holzmarktstr., Radestr., Mühlenstr., Krugstr., An der Ihna, Johannisstr., Kl. Mühlen Str., Jägerstr.
Wall	Grosser Wall Str., Pelzerstr., Schuhstr., Haarstr., Wallstr.
Louisen	Gr. Schiffer Str., Kl. Schiffer Str., Wilmşstr., Louisenstr., Krampehl-gasse, Kuhgasse, Carlstr., Mühlengasse, Gartengasse, Klappholz-gasse, Schauer, Wiesengasse, Schützengasse.
Werder	Werderstr., Wieckstr., Ihnastr., Gentenort, Jobststr., Wettiner Grosser, An der Heiligen Geist, Werdertrifft, Gieses Ackerhof.

1) brak danych dla okręgów Jobst i Friedrich Wilhelm,

2) zastosowano skróty: str. – Strasse; Gr. – Grosse, Kl. – Kleine.

Opracowanie własne na podstawie AP Szczecin, Akta Miasta Stargardu, nr 1003: *Resultate der Volkszählung vom 3 Dezember 1867.*

ZAŁĄCZNIK 3

Lista zmian nazw ulic pomiędzy rokiem 1810 a 1867

1810	1867
Reepergasse	Wilmstrasse
Pfaffenstrasse	Moviusstrasse
Kückenstrasse	Speicherstrasse
Wollweberstrasse	Königstrasse
Kurze Markt Strasse	Poststrasse
Kühledamm	Ihnastrasse
Brauerstrasse	północna część Jägerstrasse
Jüdenstrasse	południowa część Jägerstrasse
Rossmarkt	zachodnia część Holzmarktstrasse
Salzmarkt	południowa część Radestrasse
Kuhstrasse	Johannisstrasse

Źródło: Zuck, *Führer durch Stargard in Pommern*, Stargard in Pomm. 1900, s. 15; F. Boehmer, *Geschichte der Stadt Stargard in Pommern*, Bd. I. Stargard i. Pomm. 1903, s. 303.

Zusammenfassung

Die räumliche Entwicklung der Stadt Stargard in dem 19. Jahrhundert

Die erste Stadt (Siedlung?) wurde in dem 8. Jh. auf dem Gebiet von der jetzigen Stadt Stargard - Osetno erbaut. Sie bestand spätestens bis zum 10. Jh., weil in dem 9. Jh. der Bau einer neuen Stadt in der Umgebung der heutigen Weißkopfturm angefangen hat. Westlich von der gerade gebauten Stadt existierte bereits eine Siedlung, die mit der Zeit zu einem Handwerk- und Handelszentrum wurde. In dem 12. Jh. haben sich in Stargard die Johanniter (im Jahre 1186) und Eremiter (1199) angesiedelt. Sie haben die neue Siedlung in der Nähe der gegenwärtigen Johanniskirche und des MühlenTors erbaut. Im Jahre 1253 hat der Herzog Barnim I. Stargard das Magdeburger Stadtrecht verliehen. Im Jahre 1295 hat der Herzog Bogislaw IV. die Herzogsburg abzureißen und die Stadt mit neuen Schutzmauern zu umgeben. Die deutschen Ansiedler bewohnten das Stadtzentrum und verdrängten die slawische Bevölkerung an den Stadtrand, wodurch die s.g. Vororte entstanden sind. Auf diese Art und Weise sind vier Vororte entstanden: vor den Toren: Pyritzer, Wall, Johannis und vor dem im 19. Jh. erbauten Neuen Tor. Das 14. und 15. Jh. war die Zeit des wirtschaftlichen Aufschwungs der Stadt. Erst in dem 16., 17. und in der 1. Hälfte des 18. Jahrhunderts kam der allmähliche Verfall der Stadt, was durch zahlreiche Brände, Umzüge des Heers und die Kontributionen verursacht wurde. Nach Berghaus befanden sich in Stargard im 17. und 18. Jh. innerhalb der Stadtmauer vier Viertel - Bruch, Johannis, Markt und Wall.

Am 19.11.1808 wurde in Preußen die Städte-Ordnung verordnet und im Zusammenhang damit wurde Stargard in Bezirke aufgeteilt, um die Wahlen zu den städtischen Selbstverwaltungen zu erleichtern. In Stargard wurden folgende Bezirke gebildet: Friedrich Wilhelm, Ihna, Jobst, Johann, Louisen, Marien, Markt, Movius, Peter Gröning, Pyritzer, Regierung, Wall, Werder. Die Namen stammen von den Vornamen der bedeutenden Persönlichkeiten der Stadt und sind auch mit den, für Stargard charakteristischen, architektonischen Objekten und topographischen Punkten als auch mit den wirtschaftlich-politischen Funktionen verbunden.

Von 13 Bezirken befanden sich 9 innerhalb der Stadtmauer und 4 (Werder, Pyritzer, Louisen und Friedrich Wilhelm) waren die Vororte. Werden-Bezirk identifizieren wir mit dem mittelalterlichen Vorort Wiek und Werder. Friedrich-Wilhelm-Bezirk ist der mittelalterliche Vorort Pyrzyckie (Pyritzer), und gegenwärtig Poznańskie (Posener). Jobst-Bezirk wird dem mittelalterlichen Vorort St. Johann gleichgestellt. Lousienß Bezirk ist der mittelalterliche Vorort vor dem Tor Brama Wałowa und gegenwärtig - der Vorort Barnimowskie (Barnimer) und Zarzecze (jenseitiges Ufer).

Im nord-westlichen Teil der Altstadt lag der Johann-Bezirk. Im Westen grenzte er an dem Peter-Gröning-Bezirk und im Süden - an dem Pyritzer-Bezirk. Peter-Gröning-

Bezirk grenzte im Osten an dem Movius-Bezirk. Im Süden lag benachbart zu dem Movius-Bezirk der Wallbezirk. Südlich von dem Wall-Bezirk lag Ihna-Bezirk. Der südlichen Mauer entlang lag der Marien-Bezirk. Nördlich grenzte er an den Johann-Bezirk. Im Zentrum der Innenstadt befanden sich zwei Bezirke - Regierung und Markt.

Es bleibt noch der Vergleich der Verteilung aus dem 17. und dem 19. Jahrhundert. Das Wall-Viertel aus dem 17. Jh. umfasste die Bezirke: Movius, Wall und Ihna, das Johannis-Viertel deckte sich mit den Bezirken: Johann, Regierung und Peter Gröning; das Markt-Viertel bestand aus dem Pyritzer-Bezirk und dem Markt-Bezirk; das Bruch-Viertel wird mit dem Marien-Bezirk identifiziert.

Bei der Bewertung dieser Verteilung sollte es auf ihre negativen Seiten (keine Übersicht bei der Verteilung der Altstadt, was dadurch zum Vorschein kam, dass die Bewohner derselben Straße zu verschiedenen Bezirken gehörten) als auch auf die positiven Seiten, nämlich die Berücksichtigung des mittelalterlichen räumlichen Plans einschließlich der Durchgänge, hingewiesen werden.

